

КЪМ ВЪПРОСА ЗА СЕМАНТИКАТА НА ПРЕДСТАВКАТА *ВЪЗ-* В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Енчо Тилев
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”

Abstract

In this paper we are analyzing the problem of lexical semantics of prefix *въз-*. Our main motive is that this problem is not clearly decided in Bulgarian linguistics. The prefix is etymologically traced and its context usage is also considered. We finally achieved the conclusion that in the contemporary Bulgarian language this prefix functions like an augmentative morpheme and not like a diminutive one¹.

На въпроса за семантиката на префикса *въз-* като словообразователен формант при имената в съвременния български език все още не е даден окончателен отговор, който да отхвърли спорния статут на представката. В настоящото изследване се придържахме към схващането, че префиксът *въз-* има значение ‘доста, в голяма степен, много + лексикалното значение на производното прилагателно’, макар това да не се приема от повечето езиковеди и лексикографи. За да обосновем позицията си, разглеждаме развоя на *въз-*, трансформацията му от предлог в представка, а също и семантиката на префикса в синхрония. В хода на работата проведохме анкета, в която участваха сто души (предимно с нефилологическо образование), които с отговорите си потвърждават заеманата от нас позиция.

Етимологично префиксът *въз-* трябва да се разглежда двупланово: от една страна, във функцията му на предлог (каквато той е изпълнявал в старобългарския език за означаване на замяна, нарастване, натрупване, изобилие (разредката е моя – Е. Т.), при означаване на място в близост до нещо² – вж. СР 1999, т. I: 209–210) и, от друга страна, като именна представка (тази употреба се среща единствено в българския език от всички съвременни славянски езици). Според *Български етимологичен речник* предлогът *въз* има следните значения: *върху; при, до, към; срещу* (при движение), *нагоре по (към)* (БЕР 1971, т. I: 203). До този извод в проучванията си стига и Макс Фасмер (*ЭСРЯ* 1986, т. I: 333).

¹ Изказвам сърдечна благодарност на доц. д-р Красимира Чакърова, на д-р Иванка Петрова, на докторантите Десислава Димитрова и Тенчо Дерекювлиев и на колегата Велислав Василев за направените ценни бележки по темата и за помощта, която ми оказаха в хода на изследването – Е. Т.

² Като предлог *въз* има голяма фреквентност и в текстовете от Възраждането и първите десетилетия на ХХ в., а днес се среща в някои диалекти или в художествената литература. Запазил се е също така и в граматикализирания израз *въз основа на*.

При подхода към проблема използваме скала за пространствено позициониране на семантиката на предлога *въз*, който изразява *натрупване* на нещо *върху* друго нещо, количествено *събиране* на едно *върху* друго. В центъра на скалата стои точката, *над* която се надгражда (т. А); отдясно на центъра поставяме точката, *срещу* която е насочено действието или която е крайна цел при движението (т. В); отляво на центъра стои точката, *в близост до* която се намира даден обект (т. С).

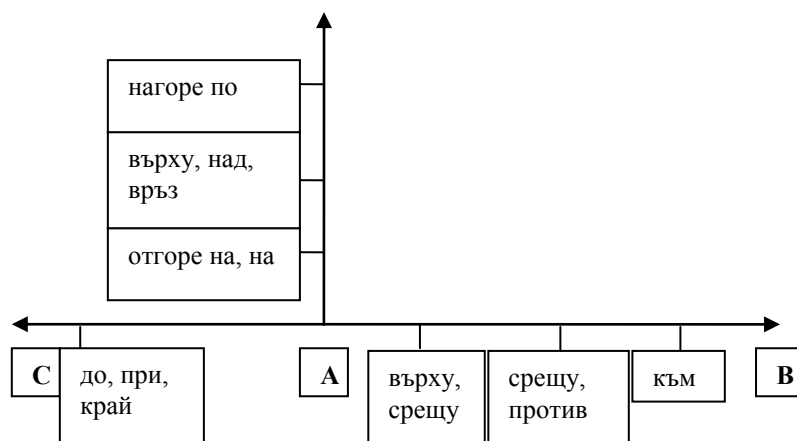

Схема 1. Основни значения на предлога *въз*

От позицията на днешните схващания в лингвистиката предлозите не могат да се смятат за словообразователни морфемии. „Навлизайки” в състава на думата, те стават представки³. Семата ‘нагоре, над’ в предлога *въз* обуславя според нас употребата на *въз*- като представка със значение ‘доста, в висока степен, много’.

За семантиката на глаголните представки в българския език пише П. Христов (Христов 1979: 120–128), като според него едно от значенията на *въз*- е „насоченост на действието отдолу нагоре в пряк (*възкача се*) и в преносен (*възгордея се*) смисъл”. Усилията, които са необходими за преодоляването на съпротивителните сили при движението отдолу нагоре, пораждат и значението за усилително действие, за висока степен на проявата му (Христов 1979: 121). Както посочва по-нататък авторът, *въз*- подсилва семантиката на глаголите и се получават производни глаголи, при които *префиксът* запазва усилителното си значение, напр.: *въздържам се*, *възпирам се*, *възпротивявам се*. Семантико-синтактичната съчетаемост на *въз* като предлог е

³ По-подробно по този въпрос вж. Виолета Константинова (Константинова 1979: 56–62).

маркирана в голяма част от речници от Възраждането насам (вж. Геров 1975, ч. I: 189–190; Младенов, Теодоров-Балан 1933, т. I, св. 4: 375; РСБКЕ 1954, св. 1: 152; РБЕ 1979, т. II: 524; БТР 1993:102; БТР 1994: 116; СТРБЕ 2000: 100; РБЕ 2002, т. II: 589–591)⁴.

Далеч по-непоследователно, а понякога дори противоречиво е представянето на префикса *въз-* в лексикографските трудове, посочени по-горе. Найдено Геров не отделя *въз-* като представка, а като наречие, показващо „качеството слабо, в малка мяра” (Геров 1975, ч. I: 189). Това схващане възприемат и лексикографите от следващите десетилетия, които вероятно заради установената традиция продължават да семантизират префикса по този начин (вж. Младенов, Теодоров-Балан 1933, т. I, св. 4: 375; РБЕ 1979, т. II: 524; СТРБЕ 2000: 100; РБЕ 2002, т. II: 591). В РБЕ от 1979 и 2002 г. се забелязва едно твърде свободно и широко тълкуване на представката, което обаче става причина и за неправилната му (по наше мнение) употреба: с именната представка „се образуват прилагателни със значение: 1. Който е *малко под* или *малко над* обикновените размери или обикновената мярка; [...] 3. Който има съответното качество, свойство в малко *по-слаба* или в малко *по-силна* степен”⁵ (РБЕ 1979, т. II: 525-526; РБЕ 2002, т. II: 591). Тази неясна фиксация на значението позволява допускането по-нататък в речниковите статии на някои грешки. Така например прилагателното *възгрозен* се тълкува ‘който е малко грозен; грозничък, грозноват’, а *въздебел* – ‘който е по-дебел от обикновено или отколкото се очаква’. Подобни различия в тълкуванията се срещат и при други лексеми, напр.: *възкисел*, *възслаб*, *възсладък* и т.н.

Български тълковен речник със съставители Л. Андрейчин и колектив (БТР 1993) не дава семантизация на *въз-* като представка. Описана е доста лаконично само предложната употреба. Включени са единствено девет лексеми с формант *въз-* (предимно за обозначение на цвят и размер).

Изцяло ново тълкуване на префикса прави Димитър Попов, който допълва и преработва *Български тълковен речник* (съст. Л. Андрейчин и кол.). Този лексикографски труд се отличава с еднозначност и последователност при описанието на езиковите единици, включена е също така и семантизация на *въз-* като глаголна и именна представка: „Представка за образуване на прилагателни имена със значение „който притежава качеството на изходното прилагателно име в доста, но не много висока степен” (БТР 1994: 116). Съгласни сме донякъде с тълкуването на Д. Попов, но проведената от нас анкета, чиито резултати описваме по-долу, показва, че по-често

⁴ По-подробно за някои употреби на предлога *въз* вж. Хр. Пантелеева (Пантелеева 1973: 151–156).

⁵ Курсивът е мой – Е. Т.

прилагателните с тази представка се разбират именно така – ‘много, в висока степен’. Това ни дава основание да я смятаме за средство за изразяване на абсолютна степен в българския език, както пише М. Чоролеева (Чоролеева 2007) и както показахме в друго наше изследване (Тилев 2011: 112–117).

Известно е, че най-често лексемите са полисемантични, като в общуването се реализира едно от значенията. За правилното определяне на конкретната семантика, както посочва Цв. Карастойчева (Карастойчева 1996: 14–16), е нужен минимален контекст (миниконтекст), или още микроконтекст (ЛЭС 1990: 238). Затова сметнахме за уместно да поставим носителите на българския език пред изпитанието да определят степента на градация в примери, ексцерпирани от интернет сайтове и от художествената литература. В проучването участваха хора от различни възрасти (т.е. учили по различно време) и с разнообразни професии (предимно нефилолози), което прави анкетата в известен смисъл по-обективна.

Примерите, ексцерпирани от интернет, почти безапелационно доказват, че носителите на езика употребяват представката *въз-* в значение на ‘доста, в висока степен’. Ето и някои примери: [...] *(даже не знам как се казва тая певица) – все пак е възгрозна, адски некадърна, много тъпа; Много хора от Запада си представят идеалния йогин мършав, възслаб, кокалест, почти умрял от глад, изтощен.* В тези две изречения микроконтекстът разкрива убедително семантиката на изследваните прилагателните – в първия пример чрез наречия в съчетание с прилагателните, а във втория – чрез градационен ред с доминантен синоним *слаб*. В първия пример 90 % от участниците в анкетата определят значението като ‘много’, 9 % – като ‘малко’, а 1 % не могат да определят значението. При втория пример цифрите са по-категорични: 94 % – ‘много’, 6 % – ‘малко’, 0 % – „не мога да преценя”. Въпреки ярко изразената контекстова подсказка има и отговори ‘малко’, което според нас се дължи предимно на факта, че някои от анкетираните са се придържали категорично към значението, фиксирано в речниците, без да вникнат допълнително в смисъла. Това, разбира се, не изключва други лингвистични или екстралингвистични причини, които да са повлияли преценката на анкетираните.

По-различни са резултатите във втората част на анкетата, където примерите са подбрани от произведения на А. Гуляшки, В. Мутафчиева и Г. Караславов. Склонни сме да твърдим, че тези писатели по-скоро употребяват *въз-* в смисъл на ‘малко’, което

повлиява и контекста. Логично, тук отговорите са разколебани, но въпреки това тези с ‘много’ са преобладаващи.

Друга важна семантична особеност на представката *въз-* посочват М. Чоролеева (Чоролеева 2007: 83) и Й. Пенчев (Пенчев 1974: 451–453), и двамата привърженици на застъпваната от нас теза. При посочване на ситуационна норма, на размер, който е необходим в конкретен случай, *въз-* означава, че спрямо дадената ситуация признакът е в повече, напр.: *Тоя ключ е възголям, не става за тая ключалка* (примерът е на Й. Пенчев). Това не означава, че по принцип ключът има големи размери, а че в тази ситуация е *твърде, прекалено* голям, *повече*, отколкото е нужно. Чрез примера се вижда ясно неточната семантизация в речниците, както посочихме по-горе. Присъединяваме се към твърдението на М. Чоролеева, че представката *въз-* има по-голяма съчетаемост с адективи с отрицателна лексикална семантика (Чоролеева 2007: 84), но при търсене в интернет установихме, че все пак в изключително редки случаи *въз-* може да се съчетае и с положителни прилагателни (най-вече в стилистично маркирани текстове).

На различна позиция сме обаче по отношение на семантизацията на „*въз-* + изходно прилагателно, обозначаващо цвят”. Й. Пенчев градира прилагателното *бледен* по следния начин: „*естествен цвят*” → *възбледен* → *бледен*. Според нас то трябва да бъде в реда „*естествен цвят*” → *бледен* → *възбледен*, тъй като *въз-* градира семантиката на изходното прилагателно, което няма как да бъде поставено след градираното. Единствено в БТР 1994 (доп. и прераб. от Д. Попов) тези прилагателни са семантизирани по начина, който и ние считаме за правилен, напр.: *въззелен* ‘доста, твърде зелен, яркозелен’, *възжълт* ‘доста, твърде жълт, яркожълт’.

За отбелязване е един особен случай, на който обърнахме внимание и в анкетата – влиянието на афиксите върху значението на лексемите, и по-точно семантичното изменение на префиксите при суфигиране. Имаме предвид следния пример: *За шапката не си спомням – рече той, – но за шалчето, да. Само че не беше висок, а среден на ръст, възнисичък*. 39 % от анкетиранияте са отговорили с ‘много’, 60 % – с ‘малко’, 1 % не могат да преценят. Неувереността в отговорите се дължи на афиксацията – едновременното наличие на аугментативния префикс *въз-* и деминутивния суфикс *-ичък*, който неутрализира значението на префикса. За това пише още Н. Костов в „Българска граматика”, като казва, че в „състава на всички почти такива прилагателни (префигирани – б. м., Е. Т.) се открива и някаква наставка и тя определя, придава главното значение на прилагателното, а силата на представката се

губи”⁶ (Костов 1939: 86). Във връзка с това наставката *-ичък*, която изразява „конотация за умалителност и ласкателност” (Радева 2007: 167), придава евфемистичност на изказа, няма как да не повлияе на аугментативността на *въз-*.

Следва да се отдели внимание и на последните два въпроса от анкетата, които може би най-обективно репрезентират семантиката на разглеждания префикс: *Горан, колкото и да се старееше, често изглеждаше в очите на другите не смешен, а възсмешен* и *Тя не беше малка – беше възмалка*. Особеното в тези изречения е, че контекстово те не насочват към определен отговор и анкетираният е оставен, воден единствено от езиковото си съзнание, да определи значението на представката. И в дадения случай резултатите са красноречиви – 91 % – ‘много’, и 6 % – ‘малко’, за първото изречение; 89 % – ‘много’, и 5 % – ‘малко’, за второто. Отново ще заявим, че дори и да има известен субективизъм в резултатите при подобен тип анкета, тя все пак дава ясна представа за насоките в изследваното явление.

Изводите, които направихме, са следните:

1. При преминаването на *въз* от предлог в словообразователен формант значението ‘над, върху нещо’ не се модифицира и обозначаването на *голямо количество от нещо* (както в старобългарски) се запазва в съвременния български език.

2. Приемаме, че във всичките си семи представката *въз-* съдържа семемата ‘доста, твърде, много + семантиката на изходното прилагателно’.

3. Смятаме, че степента на градация зависи изцяло от контекста, в който се употребява представката, и от авторовата интенция, която се влага в речта.

4. В съвременната разговорна реч *въз-* се среща рядко, или ако се употребява, то почти винаги е стилистично маркирана.

5. Резултатите от анкетата показват съществени разминавания със записаното в речниковите статии, но сме склонни да се придържаме към мнението, изразено дотук.

Надяваме се, че с това изследване внесохме някаква яснота по въпроса за семантиката на представката *въз-*, която и занапред ще бъде обект на нашите наблюдения.

Библиография:

⁶ За значението на афиксацията например при генерирането на видовите основи при глаголите пръв в българското езиковознание пише Л. Андрейчин (цит. по Чакърова 2003: 90).

- БЕР 1971:** *Български етимологичен речник*. Т. I, София, 1971.
- БТР 1993:** Андрейчин, Л. и др. *Български тълковен речник*. София, 1993.
- БТР 1994:** Андрейчин, Л. и др., доп. и прераб. Д. Попов. *Български тълковен речник*. София, 1994.
- Геров 1975:** Геров, Н. *Речник на българския език*. Ч. I (А–Д). София, 1975.
- Карастойчева 1996:** Карастойчева, Цв. *Конструктивна обусловеност на значението*. Велико Търново, 1996.
- Константинова 1979:** Константинова, В. *Предлогът като словообразователна морфема (историческо развитие и съвременно състояние на въпроса)*. – В: *Български език*, 1979, год. XXIX, кн. 1.
- Костов 1938:** Костов, Н. *Българска граматика*. София, 1938.
- ЛЭС 1990:** Ярцева, В. Н. и колл. *Лингвистическият енциклопедическият словарь*. Москва, 1990.
- Младенов, Теодоров-Балан 1933:** Младенов, Ст., Ал. Теодоров-Балан. *Български тълковен речник*. Т. I, св. 4. София, 1933.
- Пантелеева 1973:** Пантелеева, Хр. *За някои нови употреби на предлога въз в българския книжовен език*. – В: *Славистичен сборник*. София, 1973.
- Пенчев 1974:** Пенчев, Й. *Значение на прилагателните с представка въз-*. – В: *В памет на проф. д-р Ст. Стойков. Езиковедски изследвания*. София, 1974.
- Радева 2007:** Радева, В. *В света на думите*. София, 2007.
- РБЕ 1979:** Чолакова, Кр. и др. *Речник на българския език*. Т. II. София, 1979.
- РБЕ 2002:** Крумова-Цветкова, Л. и др. *Речник на българския език*. Т. II. София, 2002.
- РСБКЕ 1954:** Романски, Ст. и др. *Речник на съвременния български книжовен език*. Св. 1. София, 1954.
- СР 1999:** *Старобългарски речник*. Т. I. София, 1999.
- СТРБЕ 2000:** Буров, Ст. и др. *Съвременен тълковен речник на българския език*. Велико Търново, 2000.
- Тилев 2011:** Тилев, Е. *Елативът в руския и българския език – между омонимията и аналитизма*. – В: *Думи срещу догми*. Сборник с доклади от Дванадесетата национална научна конференция за студенти, докторанти и средношколци. Пловдив, 2011.

ЭСРЯ 1986: Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. Т. I. Москва, 1986.

Христов 1979: Христов, П. *За езиковото значение на глаголните представки в българския език*. – В: *Български език*, 1979, год. XXIX, кн. 2.

Чакърова 2003: Чакърова, Кр. *Аспектуалност и количество*. Велико Търново, 2003.

Чоролеева 2007: Чоролеева, М. *Семантичната категория „степен” и нейното изразяване в съвременния български език*. София, 2007.